

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)''10/12''
ББК 63.3(4Укр)4

Наталія Кальницька

●

БОРОТЬБА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКИХ КНЯЗІВ ЗА КИЇВ У ДОБУ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

У статті визначаються основні кроки політичної діяльності чернігово-сіверських князів у боротьбі за великий київський стіл у часи феодального дроблення. Увага приділяється розгляду політики окремих представників династичної гілки Ольговичів.

Після проведення Любецького з'їзду (1097 р.) за Давидовичами закріпився Чернігів, за Ольговичами – Новгород-Сіверський, Ярослав відбув до Мурома. Проте вони були усунуті Всеволодовичами від права спадкування Києва. Незважаючи на цю кривду, Олег Святославич спокійно правив на новгород-сіверському столі. Головна мета ним була досягнута: Чернігово-Сіверська земля офіційно була зафіксована за його родичами, хоча його династична гілка зайняла вже друге місце у системі чернігово-сіверських столів, а також рід Святославичів у праві на Київ став третім всупереч законам генеалогічного спадкування.

Указане доводить, що загальні інтереси чернігово-сіверських князів були для нього вищі, ніж особисті. З цього приводу кінець XI – початок XII ст. характеризувався стабільністю. До того ж Святославичі не втручалися у боротьбу за Київ, враховували прихильність київської громади до впливового князя Володимира Мономаха, при якому централізована влада тимчасово посилилась. Князь Давид потрапив під вплив київського князя, і Чернігів за його правління був зв'язаний із політичними заходами Мономаха, тоді як Олег у жодному поході великого князя Володимира не брав участі. З 1097 р. історичне життя обох чернігово-сіверських князівств одразу пішло різними шляхами: Олег продовжував започатковану ним політику оборони своєї землі, а дії Давида були підкорені політиці Києва. Зі смертю Давида у 1123 р. закінчився етап боротьби Святославичів за незалежність Чернігово-Сіверської землі.

Наступним чернігівським князем став Ярослав Святославич, який до 1123 р. був муромо-рязанським правителем. Проте Ярослав Святославич не мав підтримки серед чернігівської громади, а тому Ярослав пішов на зближення з київським князем Мстиславом Володимировичем. Усе вказане свідчить про політичну слабкість чернігівського князя Ярослава, оскільки після смерті київського князя Во-

© Кальницька Наталія Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

лодимира Мономаха найстаршим князем Русі був саме Ярослав, який мав нагоду претендувати на Київ. Проте цього не сталося: неенергійний Ярослав визнав владу сина Володимира Мономаха – Мстислава і, більше того, заручився його підтримкою.

Таким становищем скористався син Олега Святославича – Всеволод Ольгович, який у 1128 р. захопив Чернігів, розбивши військо Ярослава, а його самого полонив. У відповідь Мстислав зі своїм братом Ярополком підійшли до Чернігова. На боці Всеволода Ольговича виступили половці, але їх перехватив Ярополк, який в цей час зайняв Курське Посейм'я. У Курську був посаджений його племінник Ізяслав Мстиславич. Мстислав розпочав осаду Чернігова, вимагаючи від Всеволода повернення чернігівського столу Ярославу. Переговори тривали майже все літо, але справа Ярослава не вирішувалася. Нарешті київський князь відійшов від договору із Ярославом і взяв сторону Всеволода Ольговича.

По-перше, за Мономашичами закріпилася частка чернігівських володінь – Курське Посейм'я, по-друге, Святославичі були послаблені та все ще залежали від Києва, а по-третє, сам Мстислав успадкував Київ усупереч своєму дядьку Ярославу, і це нагадувало йому ситуацію, яка склалася між Ярославом та його племінником Всеволодом Ольговичем.

У такій ситуації Мстислав отримав нові землі, Всеволод Ольгович сидів у Чернігові, громада якого сприйняла його добре. Єдиним незадоволеним лишився старий князь Ярослав. Щоб не сталося нової усобиці, князь Мстислав, поміркувавши, за виразом С.Д. Федаки, "...дав себе умовити" [1]. Після цього Ярослав вирушив до Мурому, а його лінія була виключена із старійшинства у своєму роді.

Чернігівський князь Всеволод Ольгович віддав Новгород-Сіверський уділ Давидовичам, брати його отримали окремі міста в Чернігівщині. На деякий час на Русі встановлюється мир. Всеволод разом із Мстиславом здійснюють походи проти Полоцького князівства й Литви. У 1132 р. Мстислав помирає, а київським князем стає Ярополк.

У 1135 р. суздальський князь Юрій запропонував Ярополку обмін волостями: Юрій віддав Ростов, Суздаль з їх областями, залишивши собі частину волостей, а отримав Переяслав. Проте володарями Переяславського князівства були сини померлого Мстислава, які й звернулися по допомогу до Всеволода Ольговича. Для нього це була вдала нагода, щоб втрутитися у внутрішні справи Мономаховичів. Саме з даного моменту Святославичі (особливо Ольговичі) знову стають активними у внутрішній політиці. Ольговичі вже не відступали від своєї мети – відновити династичні права на Київ.

Після боротьби за першість в інших землях Русі Ольговичам все ж таки пощастило. „В лѣто 6646. Преставися Ярополкъ Володимѣровичъ. Того ж лѣта сѣде на столѣ Всеволодъ Ольговичъ” [2]. Вдалося це Всеволоду за допомогою невеликої дружини та військ брата Святослава й Володимира Давидовича. Київський князь В'ячеслав, брат покійного Ярополка, добровільно поступився Всеволоду й відійшов до переяславського столу. 5 березня 1138 р. Всеволод Ольгович з „...честю і великою славою ввійшов до Києва” [3]. Згідно із С.Д. Федакою, який підкреслював, що сенс політики Всеволода дуже простий: „...перетворити адміністративно-політичну структуру України-Русі з дуальної на унітарну, зруйнувати протистояння між Ольговичами та Мономашичами, зруйнувати жорстку прив'язку окремих родів до певних земель... Успішна політика щодо Мономашичів не завжди компенсувалася такими ж успіхами щодо родичів... Усередині України-Русі Всеволод підтримував сталий баланс сил, але мудро не поширював свою активність на колонії...” [4]. Він надавав братам міста на Київщині, які були далеко від їхніх земель, не давав їм затвердитися, тримав під своїм контролем. У 1142 р. Всеволод віддає Турів своєму сину Святославу, а потім його переводять до Володимира-Волинського. Всеволод Ольгович пішов на сепаратну угоду з Давидовичами, дав їм по два міста і тим самим поставив своїх братів у скрутне становище. Проте Ігорю Ольговичу, який володів Путивлем, великий київський князь від-

дав Юр'єв, Городець і Рогачів, а також пообіцяв після своєї смерті передати Київ. Про все це стало відомо на князівському з'їзді в 1143 р. (або в 1145 р.) [5]. У своїй боротьбі з Мономашичами Всеволод уклав договір з правителями Галичини, а також традиційно використовував половців. Мстиславичі відмовилися підпорядковуватися вимогам Всеволода: ні Андрій, ні В'ячеслав Володимировичі (перяславський та турівський князі) не бажали віддавати своїх волостей Всеволоду. Тому походи київського князя Всеволода закінчилися невдачею. Мономашичі залишили за собою вказані землі.

Закріпившись на київському столі, Всеволод Ольгович схилявся до політики „розділяти і пересварювати”. Проте результати її були не дуже тривкими, „...а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідливий, руйнівний вплив” [6]. Той же М.С. Грушевський визнавав, що „талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком місце в сій лінії, щоб потім сягнути її по гегемонію на цілій Русі, перейняту лінією Всеволода” [7]. Літописець зазначав, що „Седя Ольгович в Києве и нача замышляти на Володимировича и на Мстиславича, надеяся сим своєю и хотя всю землю сам держати...” [8]. За правління Всеволода не було князя достатньо впливового, щоб протидіяти йому (за винятком суздальського князя Юрія у Північно-Східній Русі). І тому, коли Всеволод оголосив своїм наступником брата Ігоря Ольговича, йому ніхто не суперечив. Рід Ольговичів вирівнювався з родом Мономашичів у праві на великий київський стіл. За П.В. Голубовським, заява Всеволода про рівність Ольговичів із Мономашичами трактувалася як визнання рівноваги Києва з Черніговом [9]. Одним із ініціаторів зміни влади у Києві була місцева громада, яка і без того вже підтримувала Мономашичів.

На відміну від свого попередника, доля Ігоря Ольговича не була такою вдаюю: „В лѣто 6654. Преставися Всеволодъ, князивъ в Киевѣ 7 лѣтъ; по немъ сѣде братѣ его Игорьъ. Изгони же его Изяславъ Мстиславичъ” [10]. Проте пробути київським князем Ігорю Ольговичу судилося менше двох тижнів. Київські бояри відступилися від клятви й запросили до Києва Ізяслава Мстиславича. Переможцями стали саме Мстиславичі: „Игорь отсталъ отъ другихъ; конь его увязъ въ болото и онъ тамъ былъ отысканъ только черезъ 4 дня, окованъ и посаженъ въ “порубъ”; братъ его Святославъ достигъ устья Десны; племянникъ Святославъ Всеволодовичъ прибѣжалъ въ монастырь св. Ирины, гдѣ и былъ захваченъ; преслѣдовали побѣжденных до устья Десны...” [11]. За умовами договору Ігор Ольгович мав стати ченцем, але „В літо 6655. Убиша Кияне Игоря Ольговича снемъшися вЪчемъ” [12].

На жаль, політика Всеволода Ольговича призвела до подальшої відчуженості Ольговичів і Давидовичів. Більш того, Давидовичі сподівалися визволитися від Ольговичів та зібрати всю Чернігово-Сіверську землю до рук своєї родової гілки. Саме ця розбіжність Ольговичів і Давидовичів роз'єднувала їх сили й робила слабкішими у боротьбі з Мономашичами.

Цікавим постає факт, що з цього часу чернігово-сіверські князі зіткнулися з новими суперниками за київський стіл – князями суздальськими й Мстиславичами. Лише вміле лавірування між двома кланами давало змогу чернігово-сіверським князям втримувати свої землі і навіть претендувати на інші.

Насамперед це стосується чернігівських амбіцій щодо Києва. Ослаблені Ольговичі у цей час не могли повернутися до київського питання, а ось Давидовичі мали змогу це спробувати. У 1151 р. у міжособній війні загинув Володимир Давидович, який володів Черніговом з 1139 р. Його брат Ізяслав став чернігівським князем та правив тут протягом 1151 – 1154 рр. На деякий час він заволодів „вотчиною” Ольговичів – землею в'ятичів, але потім повернув її Святославу Ольговичу. У 1154 р. Ізяслав Чернігівський намагався стати київським князем, але за життя В'ячеслава Володимировича цим надіям не судилося збутися. Після його смерті Ізяслав Давидович посів у Києві, але звідти його вже вибив Юрій Довго-рукий.

У 1156 р. у Ізяслава Давидовича розпочалися непорозуміння зі своїм племінником Святославом Володимировичем, який захопив місто Березий. Ізяслав втретє спробував оволодіти Києвом. І це йому вдалося за допомогою половців у травні 1157 р. [13]. За династичними умовами він віддав Чернігів спершу племіннику Святославу Володимировичу, а потім – Святославу Ольговичу. Святослав Володимирович став правити у Вщижі. Святослав Всеволодович (Ольговичі) отримав новгород-сіверський лен.

Але в 1159 р. Ізяслав був вимушений покинути Київ. Не змінюючи існуючої ієрархії, Ізяслав Давидович разом з половцями взяв собі землі всіх в'ятичів, намагався, але невдало, захопити Путивль та інші міста, спалив Вир: „Ізяславу ж стоя с половцы, велику пакость сотвориша села пожгоша, люди повоеваша...” [14].

Зі вгасанням лінії Давидовичів у 1167 р. припинилася тимчасова боротьба з Ольговичами, які й стали єдиними володарями Чернігово-Сіверської землі. Слушною є думка М.С. Грушевського, що чернігівські уділи „...зістаються в руках одної галузі – Ольговичів, що поділяється в другій половині XII ст. на дві лінії – старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу – від Святослава Ольговича. Хоч між сими двома лініями бували конфлікти і змішання при переміні столів, як ми бачили в старших поколіннях, але загалом узявши князі сеї лінії... трималися певного порядку в переході столів від князя до князя” [15].

Після непорозумінь у середині чернігівської династії Ольговичі контролюють внутрішню ситуацію, вирішують усі питання на загально-чернігівських з'їздах, що забезпечує все більше єднання та „одинацтво” династії. Крім того, Чернігово-Сіверська земля майже півстоліття не відчувала на собі військових конфліктів, відрізнялася міцністю князівської влади. Об'єднана династія Ольговичів повернулася до питання, яке відкрив ще свого часу Всеволод Ольгович – повернути право на володіння Києвом.

Саме боротьба за Київ, за право першості у Південній Русі стає головним напрямом зовнішньої політики Ольговичів. До того ж характерною ознакою діяльності чернігово-сіверських династій залишається використання половецьких військ у випадках необхідності. Друга половина XII ст. – це так званий третій період відносин давньоруських князів зі Степом, що характеризувався різноманітністю відносин: від воєнних сутичок до шлюбних угод.

Друга половина XII ст. була сприятливою для Ольговичів, котрі мобілізували свої зусилля для боротьби за гегемонію у Південній Русі. Реальним суперником для них був володимиро-суздальський клан. Інтереси двох династій перетиналися і в Києві, і в Новгороді, і в Галичі. Тільки з початку XIII ст. з'являється ще одне міцне політичне утворення – Галицько-Волинське князівство [16]. На наш погляд, саме так можна охарактеризувати загальні положення зовнішньої політики чернігівських Ольговичів.

Улітку 1173 р. за ініціативою Андрія Боголюбського здійснився другий похід на Київ. Як старший з князів Святослав Всеволодович став на чолі війська. Ростиславичі погодилися віддати Київ одному з представників союзного війська – Ярославу Луцькому. Святослав Всеволодович скоріш за все теж взяв участь у переговорах. Як тільки Ярослав сів у Києві, він став вимагати у великого князя волості у Києві. Ярослав не виконав його вимог. І Святослав, зібравши дружину, здійснив похід на Київ та пограбував майно Ярослава. Тим часом Ростиславичі розпочали переговори з Андрієм. Здавалося, ростовсько-суздальська коаліція знов перемагає, але вбивство Андрія Боголюбського у червні 1174 р. на деякий час послабило вплив цього клану.

Зазначимо, що з кінця 70-х рр. XII ст. доля великокнязівського столу опинилась у руках двох князівських родів: чернігівських Ольговичів і смоленських Ростиславичів. Певний вплив на південно-руські справи здійснював також володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо. Це був найвдаліший час для Святослава Всеволодовича. Розуміючи той факт, що реальна силова перевага у суздальському клані, він забезпечував собі надійний тил. Після смерті Андрія

Святослав підтримував тісні дипломатичні відносини з князями Північної Русі. Єдиними суперниками у боротьбі за Київ для нього залишалися лише Ростиславичі. Зазначимо, що вже на той час Київ значно послабив свої позиції, володіння ним, так би мовити, давало більше моральну першість, ніж реальну міць. Це й забезпечувало ту легкість, з якою змінювалися князі на великому київському столі. Тому не дивно, що Святослав зумів одержати Київ майже без боротьби.

Справа у тому, що походи київського князя Романа Ростиславича проти половців були, м'яко кажучи, невдалими: половці активно грабували руські міста, що було ніяк не на користь авторитету київського князя. І 20 липня 1176 р. Святослав Всеволодович уперше стає київським князем. Святослав володів і київським столом, і київськими волостями, що високо цінувалося серед князів.

Звичайно, Ростиславичі не хотіли так легко втратити великий київський стіл. Тому вони швидко зібрали війська та підійшли до Києва. Але вирішальної битви не сталося, бо Святослав відступив до Чернігівщини. На цьому завершилося перше нетривале перебування Святослава на київському столі. Поміркувавши, Ростиславичі пішли на компроміс та підписали угоду зі Святославом, згідно з якою великим князем ставав Святослав, а „Руська земля” (майже вся Київщина) належала Ростиславичам. Причому у літопису обох князів – Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича – називали „великими”. Святослав прийняв такі умови, оскільки це був найвдаліший для нього варіант. Проте він мав лише формальну владу, з усіх боків його оточували Ростиславичі, які обмежували його діяльність.

Святослав намагався позбутися такого тягара. І наприкінці 1180 р. він здійснив спробу подолати Давида Ростиславича у Вишгороді. Це йому не вдалося і він тікає до рідного Чернігова. До першої половини 1181 р. обидві сторони – Святослав та Рюрик – готувалися до війни. Нарешті влітку 1181 р. князі підписали угоду, яка відтворювала умови договору 1176 р. Святослав посідав на великому київському столі, був першим серед південних руських князів, а Ростиславичі володіли Київщиною. М.С. Грушевський визначав, що цей договір „...привів українську політику до рівноваги, що й протривало до смерті Святослава Ольговича, яких тринадцяти літ” [17].

Дуумвірат, що об'єднав два ворогуючих клани: Ольговичів та Ростиславичів, забезпечував стійку владу лише у Південній Русі. Цього було не досить для амбіцій Святослава. На початку 80-х рр. XII ст. Святослав намагався контролювати й суздальські справи, тому розпочав боротьбу за Рязань, потім – за Новгород. Проте вдало діяти на два боки (боротися з Ростиславичами за Київ та із Всеволодом Суздальським за гегемонію на півночі) йому не вдалося.

Хоча реальну владу Святослав мав лише на території південно-руських земель, все ж таки в часи його правління князі північних земель займали нейтральну позицію. За кордоном Святослава високо цінували. Так, вчені припускають, що онука Святослава, Євфимія Глібівна, у 1194 р. могла стати дружиною візантійського цесаревича Олексія [18].

Постать Святослава Всеволодовича в історичній літературі викликає багато суперечностей. Це – ніби дві різні людини, настільки протилежні точки зору авторів, оскільки кожен з них вибирав на свій смак факти з життя князя. „Літописець все ж не зміг приховати любов киян до Святослава. Завдяки йому ми знаємо живого князя з його повсякденними турботами, людськими рисами. Літописна характеристика – не карикатура, а натуралістичний портрет, намальований, правда, пензлем недруга, тоді як характеристика „Слова” – це барвиста урочиста мозаїка, набрана з кращих моментів його біографії” [19]. Таким чином, Святослав Всеволодович був гідний київського столу, мав великий авторитет не лише серед рідної чернігівської громади й киян, але й серед представників інших династій Русі та іноземних держав.

Продовжив загальну політику династії Ольговичів щодо київського князівсь-

кого столу Всеволод Святославич Чермний, син Святослава Всеволодовича. Князь Всеволод, як найстарший в роду, зайняв чернігівський стіл, на якому князував уперше з 1204 – 1206 рр., потім він декілька разів повертався з Києва до Чернігова. Зрештою він помер чернігівським князем [20].

Після того, як Ігор Святославич у 1198 р. отримав чернігівський стіл, його сини, як молодші в роду, залишали по собі лише Путивльське князівство. Саме це стало суто „чернігівським” чинником боротьби за галицьку спадщину [21]. Таким чином, ще у 1202 р., після смерті Ігоря Святославича, Ольговичі вступають до союзу з Рюриком проти князя Романа й прямують до Галича.

Ображений Роман Мстиславич випередив їх та з галицьким і володимирським військами захопив Київ, де залишив свого кузена Інгвара луцького. Рюрик відійшов до Овруча, а Ольговичі до своєї волості. Роман галицький не бажав Києва, а лише піклувався про свою землю. Наступного року Рюрик з Ольговичами та половцями взяв Київ, який дуже постраждав після цього та значення його ще більше впало: „Генваря 2 взят бысть Киевъ Рюриком и Олговичи и всею половецкою землею. И сотворися велико зло в Руской земли, якого же зла не было от крещения в Руской земли” [22]. Роман знову вирушив на суперників, але вже з метою замиритися. Та в 1205 р. після походу на половців Роман велів схопити Рюрика й віддати до монастиря. У тому ж році у війні з поляками гине й галицько-волинський князь Роман Мстиславич.

Тим часом, у 1206 р. київським князем став Всеволод Святославович Чермний. Саме у цей період династія Ольговичів посіла на всіх українських князівських столах та мала змогу контролювати більшу частину Давньоруської держави, що не вдавалося жодному князю у XII ст. Таким чином, авторитет і могутність Ольговичів на початку XIII ст. були безперечними. Зазвичай, цього не міг допустити суздальський клан. Особливо, коли вже Переяславщина – земля, в якій були міцні просудальські орієнтири, потрапила до рук чернігівських династій (тут сидів син князя Всеволода), суздальський князь Всеволод спершу вирішив помститися половцям – одвічним прибічникам Ольговичів.

Проте князі Рюрик Ростиславич і Мстислав Романович розгорнули війну за Київ. Приблизно у 1210 р. між Рюриком і Всеволодом III була підписана угода, за якою Рюрик мав зректися київського князівського столу й перейти до Чернігова, а Всеволод ставав великим київським князем. Рюрик Ростиславич князував у Чернігові до 1212 р. (або до 1214 р.) [23], де й помер. Цікаво, що джерела вказують на той факт, що під загрозою Мстислава Удатного Всеволод Чермний, покинувши Київ у 1214 р., помирає саме чернігівським князем у 1215 р. [24]. Воскресенський літопис наводить дату 1212 р. [25]. На жаль, немає чіткого уявлення про справжній стан речей. Можливо, існувала угода між Рюриком і Всеволодом, але вона могла порушуватися, й боротьба за Київ відновлювалася. Проте обидва князі померли у Чернігові.

Після смерті суздальського князя Всеволода Ольговичі встановили владу на Київщині, але Ростиславичі вибили їх з Києва. Ольговичі спершу компенсували таку втрату Переяславом. За думкою Дж. Феннела, 1212 – 1223 рр. – це період піднесення Ростиславичів й занепад Ольговичів. Тільки три землі були поза владою Ростиславичів: Чернігово-Сіверська, Рязанська і Муромська. Стабільність становища у Південній Русі була здобута завдяки згуртованості Ростиславичів і падінню Ольговичів [26]. Зрозуміло, що наступні два чернігівські князі – брати Всеволода – Гліб Святославич (1215 – 1219 рр.) та Мстислав Святославич (1219 – 1223 рр.) – навіть не спробували боротися за першість.

Наступним чернігівським князем став син Всеволода Святославича Чермного Михайло (1224 – 1234 рр.). Але М.С. Грушевський зазначав, що „стрий” Михайла Олег Ігоревич, князь курський, мав більше прав на чернігівський стіл. У цей час на Русі, за виразом М.С. Грушевського, „в основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського й чернігівського” [27]. На початку 30-х років XIII ст. змінився напрям зовнішньої політики князя Михайла Чернігівського. До

1231 р. між київським та чернігівським князем були дуже дружні стосунки. Зміні відносин сприяло декілька чинників. По-перше, Михайло Всеволодович надав притулок новгородській опозиції. З цього приводу восени 1231 р. проти князя Михайла був організований каральний похід. Взимку 1232 – 1233 рр. Михайло здійснив свій похід на Київ. Спочатку князю Данилові вдалося врегулювати ситуацію мирним шляхом. Але в 1234 р. князь Михайло знову здійснив похід на Київ.

Паралельно з цими подіями відбувалися зміни й у Києві. Після травня 1235 р. київський стіл швидко змінював свого господаря. У березні 1238 р. Ярослав Всеволодович зайняв суздальський стіл. Для цього він віддав київський стіл Михайлу Чернігівському, під владою якого об'єдналися землі Чернігова, Києва, Галича. У Галичині сидів син Михайла – Ростислав. Здавалося, що настав зоряний час князя Михайла. Але скористатися ним йому не вдалося, оскільки велика біда рушила на Русь. Північна її територія вже відчула на собі спустошливі походи монголів.

Таким чином, чернігово-сіверські князі вели активну зовнішню політику протягом XII – першої третини XIII ст. Головними напрямками були київський, суздальський, галицький. Проте територіальні володіння чернігово-сіверських князів не зростали. Але боротьба за нові територіальні здобутки була першочерговою необхідністю чернігово-сіверських князів. Зазначимо, що внутрішній порядок у Чернігово-Сіверській землі цілком залежав від агресивної зовнішньої політики місцевих династій. Боротьба за Київ протягом XII – першої третини XIII ст. велася між Мономахичами та Ольговичами, що свідчило про впливовість обох князівських кланів.

1. Федака С.Д. Сини Володимира Мономаха – Мстислав Великий і Ярополк/ Сергій Федака // *Історія України*. – 1999. – № 46. – С.10.
2. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во Археограф. комиссии, 1889. – Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – С. 44.
3. Полное собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б.М. Клосс. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Том II. Ипатьевская летопись. – Стб. 300.
4. Федака С.Д. Чернігівський князь Всеволод Ольгович/ Сергій Федака // *Сіверянський літопис*. – 1999. – № 6. – С. 30 –31.
5. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в./ Олег Михайлович Рапов. – М.: Изд-во Моск. университета, 1977. – С. 106 – 107.
6. Грушевський М.С. *Історія України-Руси* / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. II. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 143.– (Пам'ятки історичної думки України).
7. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 122.
8. Багалей Д.И. *История Северской земли до половины XIV в.* / Дмитрий Иванович Багалей – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1882. – С. 110.
9. Голубовский П.В. *История Северской земли до половины XIV в.* / Голубовский П.В. – К.: Изд-во П. Завадзкого, 1881. – С. 122.
10. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во Археограф. комиссии, 1889. – Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – С. 44.
11. Багалей Д.И. Вказ. праця. – С. 198.
12. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во Археограф. комиссии, 1889. – Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – С. 44.
13. Полное собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б.М. Клосс. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Том II. Ипатьевская летопись.– Стб. 488.
14. Полное собрание русских летописей. – Л.: Наука, 1989. – Т. XXXVIII. Радзивилловская летопись. – С. 130.
15. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 325.
16. Зайцев А.К. Черниговское княжество/ А.К. Зайцев // *Древнерусские княжества X – XIII вв.*/ Под ред. Л.Г. Бескровного. – М.: Наука, 1975. – С. 116. – (Труды / Институт истории СССР Академии наук СССР).
17. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 207.
18. Котляр М.Ф. *Історія дипломатії Південно-західної Русі*/ Микола Федорович Котляр. – К.: Вид-во Інституту історії України НАН України, 2002. – С. 82. – (Праці / Ін-т історії України НАН України).
19. Федака С.Д. Святослав III – князь „Грізний великий київський” / Сергій Федака // *Сіверянський літопис*. – 2000. – № 6. – С. 38.

20. Полное собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б.М. Клосс. – М.: Языки русской культуры, 1991. – Том I. Лаврентьевская летопись. – С. 426.
21. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Леонтій Вікторович Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 49. – (Праці / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).
22. Полное собрание русских летописей. – Л.: Наука, 1989. – Т. XXXVIII. Радзивилловская летопись – С. 154.
23. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Людмила Студьонова. – Чернігів: РВК Деснянська правда, 1998. – С. 17.
24. Татищев В.Н. История Российская: В 7 т./ В.Н. Татищев– М. – Л.: Наука, 1964. – Т.4.– С. 192.
25. Полное собрание русских летописей. – СПб: Изд-во Археограф. комиссии, 1856. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку.– С. 118.
26. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200 – 1304 / Феннел Дж.; пер. с англ. В.В. Голубчикова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 97, 214.
27. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 243 –244.

В статье определяются основные шаги политической деятельности чернигово-северских князей в борьбе за великий киевский престол во времена феодального дробления. Внимание уделяется рассмотрению политики отдельных представителей династической ветки Ольговичей.

The article is devoted to the general steps of signs of political activity of Chernigov-Seversk princes in the struggle for Kiev in time of the feudal parceling. The particular attention is devoted to looking through of policy of some representatives of dynasty of the Olgoviches.

Віталій Євстратов

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОДІЙ ХІ-ХІІ СТОЛІТЬ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ

У статті зроблено аналіз поглядів істориків, літераторів східних, західних, південних слов'ян у процесі перекладів, вивчення змісту «Слова о полку Ігоревім», припущень щодо автора «Слова», досягнень археологів, краєзнавців Чернігівщини з вивчення історії Чернігово-Сіверщини в ХІІ-ХІІІ століттях.

Поему «Слово о полку Ігоревім» знайшов Мусін-Пушкін у 1800 році. Це було сенсацією. Поема визнана дорогоцінною пам'яткою культури східного слов'янства. З того часу вона вивчається істориками, літераторами й археологами. На Чернігівщині є один екземпляр «Слова о полку Ігоревім» видавництва 1800 року, який зберігається в Ніжинському державному університеті імені М.В.Гоголя. У бібліотеках Чернігова, Новгорода-Сіверського, Ніжина зберігається велика кількість «Слова» різних років видання та роботи дослідників цього твору. Більшість з них вважає, що цей твір написано на Чернігово-Сіверщині. І з цим можна погодитись. «Слово о полку Ігоревім» зайняло почесне місце в середньовічному епосі, до якого належить «Пісня про Роланді» (Франція), «Пісня про нібелунгів» (Німеччина) та інші поеми середньовіччя. Частина істориків вважає, що зміст і значення «Слова» як геніального твору ще недостатньо досліджені.

П.П.Толочко складний період в історії східних слов'ян з 1185 по 1240 роки називає епохою «Слова о полку Ігоревім», оскільки в цій геніальній поемі відтворено трагедію походу Ігоря і одночасно звучить заклик до князів Русі об'єднатись і разом боротися проти ворогів. Тому цю епоху потрібно ще детально вивчати.¹

Б.А.Рибаків підкреслює, що в поемі через призму коротких мудрих сторінок автор ніби розстилає перед нами панораму великої рівнини Русі і показує становище земель від Карпат до низовини Волги, від Ільмень-озера до Чорного моря.² Наше завдання – всебічно вивчити події, пов'язані з життям і діяльністю слов'ян-сіверян в ту епоху середньовіччя.

Д.С. Лихачов твердить, що заклик в «Слові» до єдності доводиться не лише на прикладі невдалого походу князя Ігоря проти половців, але й розкриває широкий образ Руської землі, яка має велику кількість міст, річок, численне населення, безкраї простори рідної слов'янської землі.³

Краєзнавець О.П.Добруня вважає, що «Слово о полку Ігоревім» детально ще не вивчене, незважаючи на значну кількість публікацій по його змісту. Він пише: «Проте усі ми усвідомлюємо, що наші знання середньовічного твору без опанування мови оригіналу та історичних джерел надто схематичні і часто-густо наївні».⁴

На погляд М.К.Бойка та В.О. Євстратова, в ХІІ столітті на Русі склались обставини, які призвели до значного її послаблення внаслідок посилення міжусобиць, про що говориться і в «Слові о полку Ігоревім». Вони вважають, що чим далі, тим більше руські князі не були готові ні до зовнішніх походів, ні до оборон-

© Євстратов Віталій Олександрович – доцент Української академії бізнесу і підприємництва.

них дій, бо держава поступово розпадалась на уділи, а їх володарі вдавалися до сепаратистських авантур заради слави й здобичі, розбиваючи військово-політичну монолітність Русі. До такої категорії належав і новгородський князь Ігор Святославович – майбутній герой «Слова о полку Ігоревім». Вони вважають, що зміст поеми, роль князя Ігоря в авантюрному поході і його наслідки ще недостатньо вивчені.⁵

А.С.Орлов характеризує причину організації Ігорем походу на половців. Князь «возбудил ум крепостью своею и построил мужеством своего сердца, исполнившись воинственного духа, навел свои храбрые полки на землю Половецкую за землю Русскую... И сказал Игорь своей дружине: «Братья и дружина! Лучше ведь быть зарубленными, чем пленными, так сядем, братья, на своих борзых коней и поглядим на синий Дон».⁶ З цього можна зробити висновок, що князь Ігор не був упевнений у перемозі, але все ж вступив у битву і допустив фатальну помилку, згубивши своє військо. Ось чому вищезазначені історики, кожен з яких має свою точку зору на події на Русі, пов'язані з походом князя Ігоря на половців і його поразкою, що відтворені в «Слові о полку Ігоревім», вважають, що потрібно і далі проводити дослідження і розкрити всі сторони цієї трагедії.

«Слово о полку Ігоревім» зацікавило багатьох поетів, істориків починаючи з XIX ст. і продовжує цікавити і нині.

І. Франко в 1873 році зробив переклад «Слова» на українську мову. Він захопився поемою і часто у своїх творах проводив паралелі з її змістом. Особливо це проявилось у праці «Літописна основа «Слова о полку Ігоревім», де говориться про значення реальності опису історичних подій, осіб Чернігово-Сіверщини XII століття та в період походу князя Ігоря проти половців. Про великий вплив поеми на літературну діяльність І.Франка свідчить праця «Слово о Лазаревом Воскресении», в якій дано аналіз віршованого розміру «Слова» та зроблено висновки, що літераторам потрібно всебічно досліджувати староруські віршовані твори.⁷

М.Рильський приділив велику увагу точності перекладу «Слова о полку Ігоревім» на українську мову, який він зробив і видав книгою в 1939 році. Цей переклад був максимально наближеним до змісту оригіналу. Він не втратив актуальності і в наш час. М.Рильський використав «Слово» у творах «Чумаки» (1923), «Сіно» (1927), «Любов» (1936-1940 рр.). У період Великої Вітчизняної війни пише поему «Слово про матір-батьківщину», в якій є 10 посилок на патріотизм воїнів князя Ігоря, їх хоробрість, боротьбу за рідну землю. Ці ж ідеї звучать у творах «Зоря встає» (1941), «Чаша дружби» (1942), «Мати» (1944). У післявоєнний період М.Рильський продовжує звертатись до «Слова». Видає другий переклад поеми в 1950 році. На основі глибокого вивчення її змісту пише твір «Безсмертна пам'ятка».

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що М.Рильський був одним з тих, хто приділив велику увагу цьому твору. Над ним він працював понад 40 років.⁸

«Слово о полку Ігоревім» зацікавило поетів Білорусі. Першим його дослідником став Янка Купала. У 1919 році він зробив переклад твору на білоруську мову і зізнався, що в процесі роботи зжився з ним і навіть з'явилося відчуття, ніби особисто причетний до його написання.

Також перекладом поеми займалися білоруси М.Богданович, М.Герецький, Р.Бородулін.⁹

Велику увагу цьому твору приділили південнослов'янські поети, починаючи з першої половини XIX ст. і до наших днів.

Перший переклад «Слова» сербською мовою зробив Іован Хаджич-Світич, чорногорською – Петр Негош, словенською – Рейко Нахтігал, болгарською – Людмила Стоянова.¹⁰

Поемою зацікавилися польські літератори. Фольклорист Зоріан Доленга-Ходаковський досліджував «Слово», виходячи з його оригінальності та історичної правдивості. Це відбулося у його роботах «О словянстве в дохристианский период» (1818), і «Разыскания касательно русской истории» (1819).

Вивченням образу Бояна займалися Ю.Словацький, Т.Заборовський. Переклади на польську мову «Слова» зробили А.Белевський, Б.Лепкий, Ю.Тувім. Переклад Ю.Тувіма є найбільш наближеним до оригіналу. Велику увагу він приділив аналізу причин патріотизму, єдності східних слов'ян у боротьбі за незалежність своєї землі і тому, як це було відтворено в «Слові о полку Ігоревім». Переклад вийшов з друку в 1950 році.¹¹

У журналі «Современник», 1854, № 2, с. 58 К.Д.Ушинський теж твердить, що похід князя Ігоря, його наслідки перш за все розхвилювали новгородсіверців. Писати з великою симпатією про учасників подій могла людина, близька до князя Ігоря.

З думкою К.Д.Ушинського перегукується сучасний дослідник П.П.Охріменко. Він підкреслює, що автор «Слова» розкриває суть загальноруського патріотизму й одночасно проявляє симпатії до Чернігово-Сіверської землі, її народу і князів Чернігово-Сіверщини – Мстислава, Романа, Ярослава. Автор переконаний, що «Слово» було написане на Чернігово-Сіверській землі близькою до Ігоря людиною, його наставником, учасником походу, автором Чернігово-Сіверського літопису.¹³

Багато працював над змістом «Слова» письменник С.М.Сергєєв-Ценський. У статті «Русский язык» (1955) він підкреслює, що за старих часів вивчення російської літератури розпочинали з літопису Нестора-літописця «Повість минулих літ» та геніального твору «Слово о полку Ігоревім».

З метою глибшого вивчення змісту «Слова» С.М.Сергєєв-Ценський вивчив старослов'янську мову, захоплювався поетичною красою поеми. До змісту «Слова» він звертався у працях «Патриотизм русских писателей», «Народ-герой», «Мужественные образы великих предков».¹³

Поет С.Єсенін приділяв велику увагу геніальному твору «Слово о полку Ігоревім». У 1918 році він писав у трактаті «Ключи Марии», що невідомий поет був надзвичайно талановитою людиною, в очах якої «мир отразится вечным, неколебимым древом, на ветвях которого растут плоды дум и образов».¹⁴

Д.С. Лихачов відмічає, що Єсенін по-творчому засвоїв принцип організації художнього простору, в основі якого лежить середньовічне уявлення про світ, який «подчинен в сознании единой пространственной схеме, восхищающей, недробимой и как бы сокращающей все расстояния, в которой нет индивидуальных точек зрения на тот или иной объект, а есть как бы надмирное его сознание».¹⁵

Таким чином, ми бачимо, що східні, західні і південні слов'яни не залишилися байдужими до героїчного минулого Чернігово-Сіверської землі другої половини XII ст. і особливо боротьби проти половців, про що й говориться в поемі.

Сучасні історики теж не перестають цікавитись епохою середньовіччя на українській землі в період феодальної роздрібленості і особливо подіями XII ст. у взаємозв'язку з видатним твором «Слово о полку Ігоревім».

Частина з них намагається знайти джерело, яке б розкрило багатовікову таємницю: хто є автором цього літературного шедевр?

Історик П.С.Гончарук назвав «Слово» перлиною давньоруської художньої літератури. На його думку, «Розмови навколо авторства «Слова» не зменшують його цінності. Найголовніше, що «Слово о полку Ігоревім» написав наш співвітчизник, який бачив причину поразки Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича на р. Каялі в 1185 році».¹⁶

В.Топчій у статті «Таємниця автора «Слово о полку Ігоревім» (Гарт, № 52, 26 грудня 2008, с.11) приділив велику увагу аналізу поглядів дослідників, які роблять різні припущення стосовно автора «Слова о полку Ігоревім». І прийшов до висновку, що більшість з них переконала, що автор «Слова» є вихідцем з Новгорода-Сіверського.

І.Багалій вважає, що опис природи, мова «Слова» близька до діалекту новгородсіверців. По-друге, автор з великою симпатією ставиться до Ольговичів і особливо Олега «Гориславовича», який брав участь у поході Ігоря в 1185 році.

Дослідник С.О.Андріанов відстоює версію, що автор поеми – чернігівець, який жив і діяв у період княжіння у Києві Святослава Всеволодовича.

М.Сокол твердить, що автором міг бути чернігівський воєвода Олестин Олєсич чернігівського боярина Б.Просовича.

М.Шарлемань, І.Кобезєв переконані, що поему написав князь Ігор. А.О.Домнін – що це був учасник походу, племінник князя Ігоря Станіслав Ольгович. На наш погляд, ця версія є найбільш реальною.

Л.Махновець і С.Пушик роблять припущення, що автором міг бути галицький князь Володимир Ярославович, брат дружини Ігоря Єфросинії.

Л.Дмитрієв вважає можливим автором професійного співака, близького до князя Ігоря.

Цією проблемою зацікавився російський дослідник В.М.Соловйов. Зважаючи на те, що в другій половині XII ст. на Русі особливо посилилась міжусобна боротьба між князями, наголошує він, не випадково в 1187 році з'явився твір «Слово о полку Ігоревім», зміст якого закликав до єдності Русі. Але, на жаль, ще невідомо, хто був автором поеми. На погляд В.М.Соловйова, це була високоосвічена людина, боярин і воєвода Петро Болеславич, який захоплювався літописанням.¹⁷

Дослідження продовжуються далі, і, можливо, ми так і не довідаємось, хто автор, але велика зацікавленість у пошуках імені автора, аналізі змісту «Слова», його значення як твору патріотичного, твору, в якому відтворена широка панорама подій на Русі в XII столітті, має актуальне значення на сьогодні. Цей твір використовується для виховання у нашої молоді патріотизму, поваги до минулого, любові до сучасного в житті і творчості українського народу, в розбудові незалежної України.

Відрадним є те, що вивченню історичного минулого і сьогодення України велику увагу приділяють історики, краєзнавці, літератори, археологи Чернігівщини. До таких ентузіастів можна віднести завідувача кафедри історії України і археології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка В.П.Коваленка. Він щорічно очолює археологічні експедиції по Чернігово-Сіверській землі і зробив великий внесок у дослідження стародавньої історії міст і сіл. Особлива його заслуга в тому, що на основі археологічних даних він встановив дату заснування м. Чернігова (VII ст.), підтвердив заснування Новгород-Сіверського (городища) VIII ст. та інших населених пунктів.

Поза його увагою не залишилась і повість «Слово о полку Ігоревім» та становище Новгород-Сіверської землі в X-XIII століттях. Це відтворено в його наукових працях.

В.П.Коваленко, даючи аналіз становища Чернігово-Сіверських земель у другій половині XII ст., зробив висновок, що цей період є періодом розквіту Чернігово-Сіверщини. Високий економічний потенціал цього краю дав можливість князю Ігорю Святославовичу здійснити похід у половецькі степи, і ця подія лягла в основу створення поеми «Слово о полку Ігоревім».¹⁸

В.П.Коваленко підкреслює, що Чернігово-Сіверське князівство утворилось як самостійне наприкінці XI ст., а досягло найвищого розвитку в другій половині XII – першій половині XIII ст. Новгород-Сіверський став столицею окремого князівства. Місто було перетворено на могутню фортецю, оточену захисною стіною з бійницями та широким ровом. Поруч з укріпленням дитинця було зведено укріплення навколо острогу.

В.П.Коваленко робить висновки, що все це дало можливість новгород-сіверським князям відігравати велику роль у середині XII ст. у Південній Русі і проводити незалежну внутрішню та зовнішню політику. Саме цей фактор і сприяв тому, що князь Ігор Святославович мав надію отримати перемогу над половцями в 1185 році.¹⁹

Археолог А.Л.Казаков, досліджуючи історичні події у Новгород-Сіверському князівстві в XII ст., певну увагу приділив відносинам Русі і Половецького ханства. Він вважає, що вивчення цих подій допомагає краще зрозуміти зміст «Слова о полку Ігоревім», у якому розкрито широку панораму духовного і морального сві-

ту, патріотизму сіверян, їх героїзм під час походу в 1185 році.²⁰

А.Л.Казаков вважає, що Новгород-Сіверський мав велике значення як bastion у боротьбі сіверян проти половецьких набігів. Уперше це місто згадане у «Повчанні» Володимира Мономаха (1096). Поселення поступово розширювалось і перетворилось у неприступну фортецю.²¹

У кінці XII ст. загальна площа міста дорівнювала 50 га. Готуючись до походу на половців у 1185 році, князь Ігор розраховував на боєздатність дружини і міцність Новгород-Сіверської фортеці.

Велику увагу А.Л.Казаков приділив аналізу розвитку економіки міста і Сіверської землі в XII-XIII ст. Він пише: «Ремесла виникли і розвивалися в містах Чернігово-Сіверської землі набагато раніше, але в XII-XIII ст. вони набувають вже розвинутого виробництва. Саме у XII ст. у зв'язку з розвитком товарних відносин різко підвищилась питома вага посадського ремесла».²² І це було важливим фактором, який сприяв походу князя Ігоря на половців у 1185 році.

Велику увагу краєзнавству приділяє декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка О.Б.Коваленко. Його заслуга – детальне вивчення історії розвитку Чернігово-Сіверської землі на основі літописів, які велися з XI ст. в Чернігові при князі Святославі Ярославовичу, XII ст. – Чернігово-Сіверського літопису Всеволода, Ігоря, Святослава Ольговичів, Святослава Всеволодовича. Одночасно він здійснював дослідження поеми «Слово о полку Ігоревім».

Автор відмічає, що основною причиною написання цієї поеми невідомим автором була поразка князя Ігоря під час походу проти половців у 1185 році. «Слово» – заклик до єдності, збереження рідної землі від нападу ворогів.²³

У статті «Черниговское издание фрагментов «Слова о полку Игореве» О.Б.Коваленко приділив основну увагу діяльності у Чернігові в 1918 році книговидавництва «Сіверянська думка». У першій книзі, яка вийшла з друку в березні 1918 року, були фрагменти «Слова о полку Ігоревім» у перекладі на українську мову Т.Г.Шевченка. Автор вважає, що це мало велике значення, оскільки основна ідея поеми – заклик до єдності русичів в XII ст. По-друге, похід Ігоря проти половців – прояв патріотизму, боротьби за незалежність рідної землі. По-третє, переклад Т.Г.Шевченка (1860) фрагментів «Слова» на українську мову – повага до України і всього українського. Перший фрагмент перекладу називався «Передсвіту до вечора». Другий – «Плач Ярославни». Ці фрагменти увійшли до чернігівського видання з ілюстраціями, виконаними П.К.Дуденком.²⁵

Активним краєзнавцем є працівник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського С.А.Половнікова. Її дослідження друкуються в журналах, газетах. Вона бере участь у наукових конференціях з краєзнавства. Основну увагу звертає на вивчення стародавніх рукописів та літературних творів, у тому числі і поеми «Слово о полку Ігоревім». Основна проблема, над якою працювала автор, – «Слово» і Чернігівщина. Належну увагу приділила всебічному аналізу змісту поеми, її ідейній спрямованості та художньо-літературним цінностям.

С.А.Половнікова вважає, що одними із перших дослідників повісті були М.А.Максимович та К.Д.Ушинський, які навчались у Новгород-Сіверській гімназії. Вони високо цінували поему як літературний твір світового значення.

С.А.Половнікова переконана в тому, що автором «Слова» була людина, яка мала тісний зв'язок з Чернігівщиною. Про це свідчить той факт, що в повісті використано 150 чернігово-сіверських діалектизмів.²⁵

Можна назвати ще багато краєзнавців Чернігово-Сіверської землі, які зробили вагомий внесок у дослідження рідного краю з найдавнішого періоду до наших днів. Це М.С.Чуприна, М.К.Бойко, К.М.Ячменіхін, Т.П.Демченко, Д.К.Гринь, В.О.Дятлов, О.В.Кухарук, С.А.Леп'явко, В.М.Половець, В.М.Шевченко, Л.В.Студьонова, О.П.Добриця, І.П.Костенко та багато інших.

Це свідчить про те, що у майбутньому з'являться нові наукові дослідження

«Слова о полку Игоревім», у яких ще глибше буде розкрито історичне значення поеми, її вплив на героїчні подвиги сіверян у XII столітті.

(Продовження буде)

1. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987.-С.143.
2. Рыбаков. Русь в эпоху «Слова о полку Игореве» и его современники.-М. 1971. – С. 574.
3. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве: историко-литературный очерк//Слово о полку Игореве.-М.-Л., 1950. – С. 252.
4. Добриуня О.П. Чернігівські князі.-Чернігів.: «Десна», 1992. – С. 37.
5. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів . Вип. 1. Наш край у VII-XIII століттях.– Чернігів, 1997. – С. 70.
6. Орлов А.С. Слово о полку Игореве.– М.-Л., 1946. –С. 78-87.
7. Зайченко И.В. И.Я.Франко о «Слове о полку Игореве». Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Часть I. – Чернигов. –С. 68-69.
8. Крутиус В.П. «Слово о полку Игореве» в творческой биографии М.Рыльского. Новгород-Северску – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов-Новгород-Северский, 1989. – С. 107-109.
9. Ненадонец А.М. «Слово о полку Игореве» в переводе на белорусский язык. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Часть первая. – Чернигов, 1986. –С. 112-114.
10. Смольская А.К. «Слово о полку Игореве в южнославянских переводах. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.-Чернигов, 1986. –С. 116-117.
11. Радышевский Р.П. «Слово о полку Игореве» в Польше. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.-Чернигов, 1986. –С. 118-119.
12. Охрименко П.П. К проблеме авторства «Слова». Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Часть первая.– Чернигов, 1986. –С. 62-64.
13. Цыганник В.П. «Слово о полку Игореве» в публицистике С.Н.Сергеева-Ценского. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 100-101.
14. Мекш З.Б. Традиции «Слова о полку Игореве» в творчестве С.Есенина 1917-1918 гг. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 92-93.
15. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы., М.: 1979. –С.340.
16. Гончарук П.С. Історія України. Курс лекцій з найдавніших часів до початку XX століття.- К.: 2005. – С.95.
17. Соловьев В.М. Тайны Древней Руси.-М., Оникс, 2007.-С.261.
18. Коваленко В.П. Вотчина черниговских князей по летописной статье 1159 года (к постановке проблемы). Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 22.
19. Коваленко В.П. Місто і округи в Чернігово-Сіверській землі у X-XIII ст. В кн. Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану професора К.М.Ячменіхіна. – Чернігів.: Сіверянська думка, 1998. –С. 26.
20. Казаков А.Л. Посадская община в Чернигове в эпоху «Слова о полку Игореве» (к постановке проблемы). Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов.– Чернигов, 1986. –С. 24.
21. Казаков А.Л. Посад Новгород-Северского X-XIII вв. Новгород-Северску – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции.-Чернигов. – Новгород-Северский, 1989. –С.30-31.
22. Казаков А.Л. Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану професора К.М.Ячменіхіна. – Чернігів.: Сіверянська думка, 1998. –С. 36.
23. Коваленко А.Б., Коваленко Б.И., Яцура М.Т. Чернигов // В кн. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Под. ред. Половца В.М.-К., Главная редакция Украинской советской энциклопедии. 1983. –С.101.
24. Коваленко А.Б. Черниговское издание фрагментов «Слова о полку Игореве» в переводе Т.Г. Шевченко. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 57-59.
25. Половникова С.А. «Слово о полку Игореве» и Черниговщина. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Первая часть.– Чернигов, 1986. –С. 256.

В статье сделано анализ взглядов историков, литераторов восточных, западных, южных славян в процессе переводов, изучения содержания «Слова о полку Игореве», предположений относительно автора «Слова», достижений археологов, краеведов Черниговщины по изучению истории Чернигово-Северщины в XII-XIII веках.

In the article it has done the analyses of views of historians, specialists of East, West and South Slaves during translating, studying the content of “The word of Ihor’s regiment”, suppositions of archeologists, regional ethnographers of Chernihiv Region about learning the history of Chernihiv-Siverian land in XII – XIII centuries.

